

ГУЛАГаўская тэматыка ў аўтабіяграфічнай прозе

Літаратура пра сталінскія рэпрэсіі пачынае ўзнікаць у 30-я гг. мінулага стагоддзя як дакументальнае сведчанне пра ўбачанае і перажытае ва ўмовах лагернага жыцця. Фарміраванне экзістэнцыялістскай філасофіі ў пачатку ХХ ст. надало новы штуршок для жанравага, тэматычнага развіцця гэтай літаратуры, якая, на жаль, доўгі час была пад фактычнай забаронай афіцыйнай ідэалогіі. Перабудовачны час канца ХХ ст. адкрыў чытачу гэты малавядомы пласт літаратуры пра сталінскія лагеры — з'явы маштабнай, трагічнай і загадкавай адначасова.

Гулагаўская тэматыка даследуе быццё паміж жыццём і смерцю, дэфармаваную свядомасць у замкнёнай прасторы, страчаную цэласнасць асобы, яе няспраўджаны ідэал. Прыватныя аўтабіяграфічныя факты знаходзяць у тэкстах такую ступень мастацкага абагульнення, якая надае ім эстэтычную цэласнасць, скіраваную на тое, каб зразумець логіку жыцця ў нечалавечых умовах, асэнсаваць анталагічныя праблемы быцця. Паглыблены самааналіз духоўнай сферы ў лагерных абставінах выклікае пакутлівым усведамленнем зменлівага і супярэчлівага жыцця душы ў пошуках ісціны ва ўмовах знешняй рэчаіснасці з яе нестабільнасцю, цякучасцю, хуткаплыннасцю.

Пры захаванні гісторыка-падзейнай асновы твораў пісьменнікаў-вясняў сталінскіх лагераў Ф. Аляхновіча ("У капцюрах ГПУ"), Л. Геніюш ("Сповідзь"), С. Грахоўскага ("Зона маўчання", "З воўчым білетам", "Такія снігі"), Б. Мікуліча ("Аповесць для сябе") філасофскі падмурак працэсу аб'ектывацыі чалавека ў зняволенні становіцца асноватворным. Жыццё ссыльных перастае быць толькі іх прыватным выпадкам, яно набывае анталагічныя параметры пры якіх "эгаізм светабудовы, скіраванай на смерць, ураўнаважаны эгаізмам жыцця, якое адштурхоўвае ад сябе смерць" [1, с. 211]. Тэма смерці ў "лагернай" прозе хвалюе сваёй усеагульнасцю, і ў той жа час сітуацыя смерці анталагічная і экзістэнцыяльная, бо "кожная чалавечая асоба ёсць нешта унікальнае, кожная жыццёвая сітуацыя ўзнікае толькі адзін раз" [2, с. 171—172].

Гулагаўскую тэму ў беларускай літаратуры распачынае **Ф. Аляхновіч** кнігай "У капцюрах ГПУ". Запісы Ф. Аляхновіча носяць характар хронікі-запавету для нашчадкаў. Пісьменнік усведамляе гістарычную значнасць сваіх успамінаў, таму кніга вытрымана пераважна ў рамках інфармацыйна-аналітычнага пісьма, мэта якога — інфармаваць свет аб масавых небяспечных эксперыментах бальшавікоў над людзьмі. Кніга ўспамінаў "У капцюрах ГПУ" пісалася пасля неспадзяванага шчаслівага вызвалення з сталінскіх лагераў восенню 1933 г. (Ф. Аляхновіча абмянялі на Б. Тарашкевіча), а ў 1936 — 1937 гг. яна выйшла ў Еўропе і Амерыцы на сямі мовах свету і адкрыла свету праўду пра сталінскі казарменны сацыялізм.

Перавага ў творы Ф. Аляхновіча надаецца фактам турэмнага зняволення, будзёнаму жыццю вясняў, але гэта не выклікае пачуцця раздробленасці свету, адсутнасці лагічнай сувязі паміж асобнымі падзеямі, хоць твор складаецца з эпізодаў, якія маюць прыкметы завершаных апавяданняў-мініячур. Рэдкія

лірычныя адступленні таксама ўплецены ў панараму грамадскага, сацыяльнага жыцця. "Адарвалі мяне ад жыцця назаўсёды. Калі вытрываю ўсе 10 гадоў "прынудробот" у Салавецкім лагеры, пашлюць мяне на пасяленьне недзе ў Пячорскую тундру ці ў Нарымскі край... Калі там не памру з голаду, цынгі, тыфусу або калі мяне зноў не арыштуюць, мне будзе дазволена змяніць месца — пераехаць кудысьці ў край зь мякчэйшым кліматам, — але на бацькаўшчыну, на Беларусь, ужо не дазволюць вярнуцца ніколі.

Ніколі.

Не пачую ўжо клёкату буслаў над страхой, не пачую песні жнеяў, што вяртаюцца з поля, не пачую чароўнага пяньня беларускіх жабаў у нашых азярынах і стаўкох...

Ніколі" [3, с. 132-133].

У радках лірычнай споведзі адчуваецца жаданне аўтара зазірнуць у глыбіню ўласнай натуры і разгадаць яе прыродную сутнасць. Ф. Аляхновіч не вылучае сябе з гістарычнага кантэксту, падкрэслівае сваю падпарадкаванасць жыццёвым абставінам, фатальную залежнасць ад адульнай плыні жыцця, ад сацыяльных дамінантаў. Рэчавы свет, знешнія абставіны сталінскага часу дакладна схоплены пільным вокам мастака. За умела, жыццёвы матэрыял заносіўся ў кнігу выбарачна, у залежнасці ад псіхалагічнай устаноўкі аўтара, таму значная для ўласнага вопыту падзея часам дамінуе над больш буйной, але нейтральнай для мастака. Такім чынам, можна гаварыць аб важнай іерархіі каштоўнасцей для кожнай асобы, калі дробязі могуць засланыць сабой больш значныя гістарычныя факты. Але ў тым то і заключаецца вартасць аўтабіяграфічнага твора, што ён здольны па-новаму высвяціць добра вядомага рэчы, убачыць завуаліраванае здзіўленне нечаканым ракурсам бачання з'явы.

Загалоўкі сюжэтаў ("Самарубы"; "Меч рэвалюцыі"; "Перад абліччам сьмерці"; "Вастрожны гумар"; "Лятуценні й кашмары"; "Голья ў сьнежні") свядома акцэнтуюць увагу чытача на самым галоўным, самым значным для Ф. Аляхновіча, выяўляюць грамадзянскую пазіцыю пісьменніка-гуманіста. Вялікая колькасць фактаў апрацавана аналітычна-назіральным розумам мастака, пры гэтым сведчаць сілагічныя выказванні на пачатку многіх міні-здарэнняў. Сілагізмы напоўнены не столькі павучальным сэнсам, колькі адкрытай эмацыянальнасцю, сфарміраванай працяглым суб'ектыўным духоўным і жыццёвым вопытам аўтара. ("Як розна трымаюцца людзі перад абліччам сьмерці!" [3, с. 159]; "Памыліўся-б той, хто-б думаў, што за кратамі ўсьцяж чуваць стогны й скрыгатаньне зубоў, што на тварах вязьняў выяўляецца безнадзейная распач, што ў месцы мукаў ніколі не пачуеш жарту, гумару, бястурботнае песенькі" [3, с. 164].) Лірычна афарбаваныя сілагізмы ўказваюць на здольнасць Ф. Аляхновіча выяўляць прычынна-выніковыя сувязі, даваць эмацыянальна разгорнутую характарыстыку з'яве і паглыбляць філасофскую плынь разважанняў пісьменніка. Усе тэмы-сюжэты прасякнуты аўтарскім бачаннем свету, яго спачувальнымі адносінамі да людзей, асабістым дачыненнем да падзей у высылцы, і такім чынам ствараецца цэласная карціна жыцця ў няволі, выяўляецца невычэрпнасць тэмы, яе экзістэнцыяльны сэнс.

Гарманічная прыродная цэласнасць асобы ў нечалавечых лагерных умовах парушалася адчуваннем няспраўджанай самарэалізацыі, перарваных сувязяў з роднымі, пачуццём адарванасці ад агульнай плыні жыцця, незапатрабаванасці часам. Дзённік **Б. Мікуліча** "Аповесць для сябе" (1946 — 1948) выяўляе высокі маральны і нерэалізаваны грамадзянскі патэнцыял аўтара. У запісах чытач знойдзе ўспаміны пра легернае жыццё (1936 — 1946 гг.), пра знаходжанне ў Ашхабадзе (1946 — 1947 гг.) у роднай сястры Кацярыны, дзе пісьменнік крыху папраўляе моцна падарванае ў няволі здароўе, уражанні аб сустрэчы з радзімай (1947 — 1948 гг.), творчых планах і пра пачуцці адчаю пакрыўджанага лёсам сына. У асабістай адказнасці за друкаванае слова, якое сцвярджала б ідэалы дабрны, спагады, міласэрнасці, бачыў сваё прызначэнне беларускі пісьменнік. У асобных кароткіх запісах Б. Мікуліча прысутнічае яго суаднесенасць з вялікім цэлым, і дзякуючы гэтай суаднесенасці "Аповесць..." вызначаецца здзіўляючай змястоўнасцю і напоўнена глабальнымі быццёвымі сэнсамі.

На старонках "Аповесці..." гучыць глыбокі роздум над перажытым, над прычынамі ўласнай трагедыі і трагедыі краіны, выказаны боль і пачуццё крыўды за няспраўджаныя надзеі, гвалтоўна перарваныя літаратурна-творчыя планы. Дзённік Б. Мікуліча інфармуе чытача аб мастацкіх густах пісьменніка, яго ўяўленнях пра мастацкі метад, стыль, эстэтыку, уражанні аб прачытаных кнігах, калехах-пісьменніках. Запісы Б. Мікуліча стылёва неаднародныя: мы сустракаем у накідах некалькі моўных пластоў — штодзённыя запісы, занатоўкі-разважанні як вынік жыццёвых назіранняў і мастацкія накіды — задумкі да будучых твораў. ("Пасяўся "Двойник" Достоевского, читаю, но "понемногу". Очевидно, я неглубокий человек, т.к. не могу "приноровиться" к чтению этого великого писателя..." [4, с. 339]; "Только теперь я полностью осмыслил изречение Стендаля: самое страшное в тюрьме то, что нельзя запереть камеру изнутри" [4, с. 320]; "Адвечнае імкненне прыгнечанага чалавека да волі — вось тэма аповесці (рамана), над якім я думаў летась і над якім пачынаю паволі працаваць" [4, с. 352].) Шматслойная стылёвая структура надае дзённіку Б. Мікуліча дынаміку і выразнасць, гаворыць пра багацце творчай натуры пісьменніка, які быў пазбаўлены магчымасцей самарэалізавацца. Выбарачны характар запісаў сведчыць аб рацыянальна-псіхалагічнай устаноўцы аўтара, яго намерах фіксаваць толькі тыя падзеі, што знаходзяць душэўны водгук, адпавядаюць маральна-псіхалагічным нормам мастака. Маральна-інтэлектуальная сфера разважанняў дамінуе ў дзённіку над дэталюмі бытавой неўладкаванасці, сацыяльнымі праблемамі.

У аўтабіяграфічным творы Л. **Геніюш** "Сповідзь" пераважае ўласцівы жанчыне пачуццёвы бок успрыняцця падзей, але гэта не зніжае каштоўнасцей аўтарскага бачання свету. Вобраз аўтара-паэтэсы ў кнізе грунтуецца перш за ўсё на фундаменце ўласнага разумення служэння Айчыне, што і вызначае вагу і значнасць пісьменніцкага "я". Аднак тут важна ўлічваць і тое, што запісы рабіліся ў другой палавіне жыцця, калі чалавек падсумоўвае жыццёвыя вынікі і карэкціруе свой ідэал з рэальным гістарычным часам. Таму ў кнізе шмат

надаецца ўвагі тлумачэнню асабістага светапогляду, асэнсаванню прыватных пралікаў, памылак, агрэхай.

Успаміны Л. Геніюш — гэта жаданне ўпарадкаваць перш за ўсё ўласны ўнутраны свет, ураўнаважыць маральныя, інтэлектуальныя, творчыя складнікі свайго характару, набыць гармонію ў душы. Пачуццё сацыяльнай незапатрабаванасці ў час напісання ўспамінаў прымушае пісьменніцу эмацыянальна глыбока перажываць падзеі мінулага. Спроба згарманізаваць жорсткі знешні свет і крохкі, чулы ўнутраны падштурхоўвае Л. Геніюш стаць на пазіцыю філосафа-стоіка, вызначальным фактарам якой застаецца высокі маральны ідэал: бескарыслінасць, пачуццё доўгу, жаданне дапамагчы блізкаму. ("Застыць, аднак, у горы мне было і нельга, і непатрэбна. Патрэбна было думаць і жыць і памагаць думаць другім" [5, с.255-256].)

Л. Геніюш у "Сповідзі" прыадкрывае таямніцы свайго духоўнага сталення, карані якіх найперш у роднай стыхіі бацькоўскага краю, яго фальклору, песнях, паданнях, легендах, у маляўнічай прыроднай прыгажосці Ваўкавышчыны. Пражскі перыяд (1937 — 1948 гг.) жыцця паэтэсы азмочаны эміграцыйным аддаленнем ад радзімы і нямецкай акупацыяй Прагі ў 1939 г. і Беларусі ў 1941 г. У нялёгкіх умовах акупацыі часу Л.Геніюш паэтычным словам, маральна і матэрыяльна падтрымлівала кожнага, каму магла дапамагчы. Успаміны з пражскага жыцця напоўнены шчымліва-лірычным пачуццём суму і смутку з нагоды людскай недасканаласці і нават перараджэння, болю за параненую зямлю і згвалчаны ўласны род. Але найбольш трагічныя старонкі прысвечаны сталінскаму канцлагеру (1948 — 1956 гг.).

Для Л. Геніюш у "Сповідзі" не ўласцівы настрой метафізічнага страху, унутранай замкнёнасці, яе выратаўвала вера ў Бога ("... Я моцна веру ў Бога й толькі гэтай дарогаю магу йсці й шукаць нейкай праўды, ратунку для маяго народу" [5, с. 10]). І тым не менш перакананасць, што межы чалавечнага і сама чалавечнасць паўшаны адсутнасцю ў грамадстве веры ў Бога і д'ябла, выразна гучыць на старонках "Сповідзі": свет без Бога, на думку паэтэсы, страціў маральныя арыенціры і пакаціўся ў бездань. Гераіня ўспамінаў, па яе ўласным прызнанні, жыве ў свеце і вар'яцкім, і бязбожным адначасова. Сваю задачу Л. Геніюш бачыць у тым, каб стрымаць націск вар'яцтва-бязбожнасці на сябе і на свет. Лёс жанчыны-вязня тоесны лёсу мільёнаў людзей, якія сталі ахвярамі пануючага ў межах краіны і Еўропы вар'яцтва, і толькі рух пачуццяў ад адчаю, страху да філасофскага разумення сваіх выпрабаванняў, да ўсведамлення непераможнасці Духу і Святла надае пісьменніцкаму "я" ў "Сповідзі" жыццесцвярджалную аптымістычную трываласць.

Моцны духоўны стрыжань выратаўвае "я" гераіні, у гармоніі душы і духу Л. Геніюш знаходзіць сілы для процістаяння хаосу. Невыпадкова яе вершы станавіліся выратавальнай "глюкозай" для вязняў, бо яны гарманізавалі свет. "Нельга супраціўляцца магутнасці гармоніі, прыўнесенай у свет паэтам ...", — пісаў А. Блок [6, с. 347]. На старонках аўтабіяграфічнай кнігі паэтэсы гучыць непрыхаванае адчуванне ўласнай прарочай місіі на зямлі, сваёй абранасці, адзінкавасці, якія засталіся недаацэненымі пры жыцці. "Сповідзь", улічваючы

ўмовы паслярэабілітацыйнай творчай ізаляцыі Л. Геніюш, выконвае для аўтара яшчэ і псіхатэрапеўтычную функцыю, бо аўтар, аналізуючы крытычныя сітуацыі свайго жыцця і вырашаючы яго супярэчнасці ў свядомасці, набывае тым самым уласную душэўную раўнавагу.

У "Споведзі" Л. Геніюш асноўная ўвага скіравана на ўнутранае жыццё свайго "я", але немалаважнае месца ў творы займаюць знешнія падзеі, бытавыя падрабязнасці, і тут няма супярэчнасцей, бо па вялікім рахунку ўнутранае жыццё паэтэсы выяўляе сябе праз яго знешнія праявы. Злучанасць душэўнага свету "я" са знешнім здольна раскрыць глыбіні падсвядомага не горш за псіхалагічны самааналіз. Духоўны свет Л. Геніюш не дэфармуецца ва ўспамінах нават самымі пачварнымі бытавымі ўмовамі, наадварот, побытавыя праблемы раскрываюць лепшыя якасці души жанчыны-маці, жонкі, умацоўваюць яе высокі маральна-этычны ідэал.

Значнай падзеяй у беларускай літаратуры сталі кнігі ўспамінаў С. Грахоўскага "Зона маўчання", прысвечаная лагернаму жыццю пісьменніка, "З воўчым білетам" — пра пакуты безабароненага былога вязня перад тварам бязлітаснай дзяржаўнай сістэмы, "Такія сінія снягі" — аб уражаннях сібірскай ссылкі, дзе дыялектыка добра і зла выяўляла сябе ў нечалавечых метадах таталітарнага кантролю, пазбаўленага міласэрнасці і спачування.

У кнізе "Зона маўчання" шырока зхочлены балючыя пытанні жыцця і смерці ў лагеры, калі жыццё ператвараецца ў заповолены пакутлівы працэс памірання. Але знаходзячыся ў акіяме смерці, пісьменнік не паказвае саму сітуацыю смерці, не фіксуе яе эпіцэнтр, а толькі матывацыю і вынік. Чым Грахоўскі-мастак кіруецца ў такім выбары? Па-першае, канвеер смерці ў сталінскіх лагерах працаваў настолькі няспынна, што апісваць смерць як сітуацыю С. Грахоўскі лічыў, відаць, бесчалавечным актам. Па-другое, адносіны да смерці ў маладым узросце не адпавядалі ўспрымання факта смерці сталым чалавекам, калі пісаліся ўспаміны. Лагерныя ўмовы існавання і штодзённае бачанне смерці няўмольна ставілі пытанне: ці варта такое жыццё таго, каб хацець жыць? ("Рызыка. Чым я, уласна кажучы, рызыкую? Жыццём? Але навошта яно, каму трэба? Не сёння дык заўтра загнешся" [7, с. 100].)

Кнігі ўспамінаў С. Грахоўскага напоўнены метафізічным смуткам аб перарваных сувязях з роднымі, аб нерэалізаваных жыццёвых марах, аб загубленым часе: "... За што на мне паставілі агіднае кляймо недаверу, падазронасці, чаму я не ўпэўнены не толькі ў заўтрашнім дні, а ў наступнай хвіліне, чаму не дае спакою прадчуванне, што не ўся бяда мінавала, што нехта страшны цікае мой кожны крок..." [7, с. 224]. Невыпадкова ў аповесцях "З воўчым білетам" і "Такія сінія снягі" пісьменнік у распачы прызнаецца, што хацеў бы вярнуцца ў лагерную рэальнасць, каб толькі не адчуваць маральнага прыніжэння, якое было больш пакутлівым за смерць. ("Божа мой, хацелася стагнаць і раўсці ад знявагі, абразы і болю, ад сораму, што стаяў, як вінаваты школьнік, перад гэтым сыценькім і ружовенькім, упэўненым у сваёй неабмежаванай уладзе малодшым лейтэнанцікам" [7, с. 328]; "Часам адчуваў, што з малой зоны перавялі ў большую, але там ты быў роўны з усімі, а тут — адрынутае ізгой" [7, с. 211].) С. Грахоўскі дакладна фіксуе дыялектыку

разбурэння душы пад прыгнётам страху, які зацыклівае свядомасць, замыкае псіхіку і выклікае варожае стаўленне чалавека да свету наогул.

Чалавек у лагерах, апынуўшыся сам-насам з бязладдзем, трапляе ў экзістэнцыяльную сітуацыю, калі, па словах Сартра, няма на што абаперціся ні ў сабе, ні ў знешнім свеце, калі полюсы добра і зла, жыцця і смерці сышліся разам, і свет увяз у вар'яцтве, а само жыццё ператварылася ў бясконцыя пакуты. "Лагерная" аўтабіяграфічная літаратура надзвычай востра актуалізавала праблему: дзе ў чалавеку мяжа д'ябальскае — чалавечае, які пачатак дамінуючы — чалавечы альбо д'ябальскі? Экзістэнцыяльнае сутыкненне добра і зла, жыцця і смерці ва ўмовах лагера зафіксавала адсутнасць усялякіх межаў і штурхнула чалавека ў метафізічную пастку, дзе ён канчаткова згубіў кропку адліку ў ацэнцы любых катэгорый. Спрадвечныя філасофскія праблемы (дзе праходзіць мяжа паміж быццём і нябытам, што ёсць смерць духоўная і фізічная, у чым сэнс зямнога жыцця, паламанага і зруйнаванага, чаму адзін чалавек інтуітыўна адчувае межы, а ў другім пераважае інстынкт бязмежнасці) паўсталі з новай сілай. "Дзе ж тая праўда? Ці была яна, ці ёсць?" — пытаецца С. Грахоўскі [7, с. 6]. Стан спустошанасці, абыякавасці, аморфнай свядомасці, сітуацыя, калі "няма на што абаперціся", калі "праўдаю лічаць хлусню, фантазію і самапаклёп" [7, с.17], а "душа абрастае брудам" [7, с.68], сталі аб'ектам мастацкага даследавання пісьменнікаў, былых вязняў ГУЛАГа.

С. Грахоўскі праблемы светабудовы, яе маральных арыенціраў звязвае перш за ўсё з прыроднай мэтафізічнасцю чалавечага існавання: "У самай страшнай бядзе толькі чалавек ратуе чалавека, толькі дабро і спагада вядуць з цемры безнадзейнасці да жыцця і збаўлення" [7, с. 4], "Без веры нельга жыць. Верылі і мы ў лепшае, таму і выжылі" [7, с. 281]. Наогул, праблема быцця непарыўна звязана з праблемай зла, якое асацыіруецца не толькі са злом сацыяльным, але і метафізічным, калі жыццём чалавека кіруе злая воля, дэманічныя сілы, асэнсаваньне і супрацьстаяць якім немагчыма. "Лагер у яго станаўленні, п'яўленні і знікненні, — сведчыць вядомы псіхолаг В. Франкл, — утрымлівае ў сабе, як ва ўзоры, у канцэнтраваным выглядзе ўсю суму зла і пакут, якія ў іншых абставінах, уплываючы не менш сур'ёзна, існуюць больш распыленымі і меней відавочнымі. Бо асаблівасць лагера заключаецца якраз у тым, што ўсё ілжывае, небяспечнае, дурное і нізкае ў чалавеку і яго чалавечых інстытутах смела выступае тут ва ўсёй сваёй злавеснай і няўмольнай аголенасці" [2, с. 154-155].

Што ламала-калечыла многіх людзей у лагерах? Адкуль узнікала метафізічная безнадзейнасць? Прычыны дэфармацыі асобы пісьменнікі-вязні бачаць у поўнай адсутнасці перспектывы на годнае чалавечае жыццё. Такая татальная безвыходнасць асабліва была страшнай для людзей творчых, думаючых, бо мадэллю іх жыцця ў зоне быў "жах унутранага спусташэння" (В. Франкл). Не кожнаму лагерніку дадзена было ўсвядоміць агульную неспрыяльнасць гістарычнага часу эпохі, але гэта стала адзінай умовай не звар'яцець, захаваць рысы чалавечнасці і выжыць. Пісьменнікі-вязні былі сведкамі таго, як замкнёная прастора турэмнай зоны ператварала рэчаіснасць у фантом, і самі зняволеныя, апынуўшыся на парозе жыцця і смерці, выглядалі

фантомна. Жыццё па-за зонай здавалася вязням чужым і недасягальным, уласнае быццё яны перажывалі экзістэнцыяльна. Іх хворае свядомасць фарміравала сюррэалістычную карціну рэчаіснасці: манію праследавання, адсутнасць здаровага сэнсу, трансцэндэнтнае адчуванне Пустаты. І толькі арыентацыя на інтуіцыю, прыродную кемлівасць часам ратавала асобных людзей ад гібелі.

Каштоўнасць кожнага аўтабіяграфічнага твора не толькі і не столькі ў апісанні падзей, сведкам якіх быў мастак, а ў тым, як яго індывідуальная свядомасць асэнсоўвае іх і бачыць сябе ў іх. Менавіта аўтарская суб'ектыўная думка вызначае: апавядаць толькі пра факты, якія сам аўтар бачыў, ці "рэканструяваць унутраны стан дзеючых асоб, матывы, што кіравалі іх учынкамі, але былі не зразумелыя знешняму назіральніку..." [8, с. 138]. На першым плане ў творах С. Грахоўскага, Л. Геніюш, Б. Мікуліча не пералік падзей, а ўласныя адчуванні аўтараў, аўтары самі пражываюць гэтыя падзеі і здольныя зазірнуць у душы тых, хто побач. Нават самай а-бытавая тэматыка падаецца ў творах не на ўзроўні апісальнасці, яна цесна пераплецена з паглыбленым псіхалагічным аналізам душэўных перажыванняў усіх дзеючых асоб. "У лагеры кожны адкрываецца, само жыццё паказвае нутро чалавека, тут чалавек — адкрытая кніжка, адзін другога ведае наскрозь", — піша Л. Геніюш [5, с. 212]. У тэкстах пісьменнікаў-вязняў не адбываецца абытаўлення зместу, прыярытэтным застаецца маральна-псіхалагічны аналіз, і нават дробная лакальная з'ява здольна набыць агульназначны сэнс.

Падзеі, факты "лагернага" штодзённага існавання непаўторныя і унікальныя, і ў той жа час універсальна абагульненыя. Пачуццё раздваення асобы ў экстрэмальных умовах нараджала адчуванне, што ўсё, што адбывалася, адбывалася не з ёй. Дзяржаўная рэпрэсіўная машына прызвана была канчаткова зламаць чалавека, "вытруціць з чалавека ўнутранае жыццё, ...забіць унутранага чалавека" [9, с. 199]. Але чалавек, як трапна заўважыў Ф. Дастаеўскі, да ўсяго прызвычайваецца. Псіхалагі гэта называюць "феноменам унутранага прыстасавання да спецыфічнага асяроддзя" (В. Франкл). С. Грахоўскі пісаў: "Чалавек ужо прызвычайваецца, што ён нікому не патрэбен, што яго могуць расцерці, як муху, але ўсе ж чапляецца за жыццё, на нешта спадзяецца, верыць, што яго голас нехта пачуе і выратуе з гэтага пекла" [7, с. 10].

Апынуўшыся ў сітуацыі, калі ўсе маральныя межы адкінуты, чалавек застаўся сам-насам з бязмежнасцю сусветнага хаосу. Ф. Аляхновіч, Б. Мікуліч, Л. Геніюш, С. Грахоўскі паказалі апакаліптычны вобраз свету, у якім пануе стыхія пачварнага вар'яцтва. Лагернае жыццё давала пісьменнікам магчымасць спасцігаць сутнасць быцця і бачыць чалавека на ўзроўні яго першапачатковых псіхалагічных рэакцый, у стане суцэльнага адчужэння: ад прыроды, асяроддзя пражывання, цывілізацыі і нават ад уласнага "я". Адсюль змрочная эмацыянальная дамінанта ў творах, яна выклікана страхам смерці і страхам жыцця адначасова, адзінотай, адчужанасцю, неабароненасцю перад бясконцасцю быцця і ўласнымі душэўнымі прорвамі.

Лагернае жыццё пісьменнікаў-вязняў было балансаваннем на мяжы жыцця і смерці, адчаю і надзеі, вар'яцтва і яснасці думкі, адсюль такая аголеная

эмацыянальнасць, адкрытасць, пранікнёная спавядальнасць ва ўспамінах. "І мне наканавана было выжыць, — чытаем у С. Грахоўскага, — каб хоць збольшага расказаць пра пакуты маіх "аднабарачнікаў" і "аднабаланднікаў", пра сваю няволю і неадольную прагу жыць, бо не ведаў, якія выпрабаванні яшчэ чакаюць мяне, але каб і прадбачыў, усё адно чапляўся б за жыццё: ніводная ж фантазія не магла ўявіць усяго, што мне давалося перажыць, пабачыць на сваім вяку і стаць сведкам, калі праўда стала Праўдаю. Дзеля гэтага трэба было жыць" [7, с. 133]. Б. Мікуліч у "Аповесці для сябе" пісаў: "... Со мною ходит рядом красивая моя мечта, которая поддерживала меня и в ветреной новосибирской степи, и в морозы Красноярска, и в грязи этапов, и в угольной пыли..." [4, с.467].

У аўтабіяграфічнай прозе Ф. Аляхновіча, Б. Мікуліча, Л. Геніюш, С. Грахоўскага прысутнічае трывалая экзістэнцыяльная свядомасць, якая прыватнае пісьменніцкае жыццё пераводзіць у разрад жыцця мільёнаў ахвяр сталінскага рэжыму. Невыпадкова ключавым словам "лагернай" прозы становіцца паняцце "жыццё" ("Жыццё нашае было працай, болем, але было й песьняй, якой не было ў другіх народаў; <...> Плялі — знача жылі!" [5, с. 137]; "Яму сьнілася Бацькаўшчына, а мне свабода ў жыццё" [5, с. 129]; "Жыццё раздвойвалася на горкую і страшную праўду і на ружовую хлусню" [7, с. 195]; "Жыццё — капейка" [7, с. 94]; "Найстрашнейшае, найбольш жудаснае жыццё мае шчэ свае прывабнасці. Найгорчэйшае жыццё — лепш за смерць. Бо тут заўсёды ёсць яшчэ нейкая надзея, а там — надзеі ўжо няма" [3, с. 164].)

Ключавое слова "жыццё" ў "гулагаўскіх" творах набывае канцэптаўтваральны сэнс: жыццё як бясконца перспектыва і жыццё як прыватны лёс. Гэтыя паняцці ўвесь час ідуць побач, перакрываюцца, зліваюцца. Суб'ектыўны ракурс бачання сябе і свету падаецца аўтарамі-вязнямі эмацыянальна ўзрушана, сутчэй нават напружана, бо ўспаміны пісаліся ў паслярэабілітацыйны перыяд (за выключэннем "Аповесці..." Б. Мікуліча), і пісьменнікі імкнуліся ажывіць памяць, адчуць перажытае, скрупулёзна фіксуючы думкі і пералівы.

Надзвычайнай важнай катэгорыяй у выяўленні экзістэнцыяльнай праблематыкі аўтабіяграфічнай "лагернай" прозы з'яўляецца катэгорыя часу. Часавая арганізацыя аўтабіяграфічнага твора — істотны момант, бо час падзей, пра якія ідзе гаворка ў тэксце, не супадае з часам аповяду пра іх. Часавая дыстанцыя, адлегласць можа вельмі значна ўплываць на аўтарскую пазіцыю, ацэнку, на ўспрыманне жыцця наогул. У прозе, пабудаванай як успаміны аб мінулым, назіраецца "часовае раздваенне" (Н. Ніколіна). Уласна біяграфічны час спалучаецца з гістарычным па-рознаму. У сучасных беларускіх творах з "лагернай" тэматыкай асноўная ўвага надаецца біяграфічнаму часу, цесна спалучанаму з гістарычным часам, які ўплывае на чалавека, што выпадкова апынуўся на шляху гісторыі. Гістарычны час можа выходзіць на першы план у тым выпадку, калі для аўтара больш важным аказваецца намер высветліць змену светапоглядных канцэпцый эпохі, сутыкненне ідэй, поглядаў. Апісанне біяграфічнага часу носіць дыскрэтны характар у тым выпадку, калі мы маем спалучэнне элементаў аўтабіяграфіі і мемуараў (Ф. Аляхновіч "У капцюрах

ГПУ"). У споведзях, дзённіках (Л. Геніюш, С. Грахоўскі, Б. Мікуліч) пераважае ўласна біяграфічны час, але дамінуючая роля ўласна прыватных успамінаў пісьменніка, надзвычай адчувальнага да навакольнага свету, не памяннае ступень еднасці асобы са сваім часам, а, наадварот, актуалізуе мінулае, павялічвае ступень даверу з боку чытача.

У аўтабіяграфічных творах Ф. Аляхновіча, Б. Мікуліча, Л. Геніюш, С. Грахоўскага ёсць вострае адчуванне часу, які незваротна мінаеца, і гэта надае творах песімістычны тон. У нацыянальнай аўтабіяграфічнай прозе прысутнічае моцны мемуарны кампанент з ярка выяўленым сацыяльным планам, падзеі знешняга жыцця па законах асацыятыўнай сувязі цесна пераплецены з прыватнымі фактамі. Самастойныя мемуарныя фрагменты пашыраюць сэнсавое поле дзённікавай прозы, яе інфармацыйную базу, на іх фоне ўласнае пісьменніцкае жыццё пры высокім філасофскім узроўні асэнсавання набывае рысы універсальнага абагульнення, тыпізуецца і ўспрымаецца істотным эпизодам у ланцугу жыццёвых калізій чалавецтва.

Для беларускай аўтабіяграфічнай прозы характэрна згарманізаванасць гісторыі прыватнага жыцця пісьменніка з сацыяльнай сферай, з вялікай гісторыяй. Фактычна, так было заўсёды, што істотна адрознівае нацыянальную літаратуру ад заходнееўрапейскай. Л. Геніюш, С. Грахоўскі час перажываюць узрушана эмацыянальна, у іх творах адчуваецца завершанасць кола зямнога існавання і — незваротнасць часу. Песімістычная афарбоўка катэгорыі часу ў аўтабіяграфічных творах Л. Геніюш, С. Грахоўскага выклікана псіхалагічным надломам, няспраўджанымі надзеямі, жыццёвай стомленасцю, абвостраным адчуваннем хуткаплыннасці жыцця, калі трэба даражыць кожнай хвілінай. Вобраз часу ў экзистэнцыяльнай стылістыцы ёсць адзіная катэгорыя вымярэння, здольная захаваць у памяці гісторыі альбо адправіць у нябыт, вынесці свой адзінкава правільны прысуд чалавеку, яго нашчадкам. Таму так часта С. Грахоўскі, Л. Геніюш, Б. Мікуліч спасылаюцца на Час-Суддзю, вядуць з ім свой няспынны дыялог, шукаючы спачування, паратунку і абароны. "Замільгалі назвы беларускіх станцый. Ад хвалявання хадзіў і хадзіў па праходзе вагона — думаў, стрэйкі планы то светлыя, то змрочныя. Але колькі ні плануў, жыццё ўсё вырашае па свайму і нечакана выносіць зусім на іншы бераг.

Вынесла яно і мяне ў свет, пра які я і не адважваўся марыць.

Я пражыў доўгае, складанае, пакутнае і цікавае жыццё, аж не верыцца, што ўсё перажытае было са мною. А было, і нічога забыць нельга. Я дзяліў горкую долю свайго народа і шчаслівы, што цяпер магу паспавадацца за сябе і сваіх незваротных сяброў", — пісаў С. Грахоўскі [7, с.356].

Прыцягальная сіла аўтабіяграфічнай "лагернай" прозы перш за ўсё ў моцным асабовым пачатку і ў фактычнай дакладнасці рэалій, пакладзеных у структуру твора, у шчырасці і адкрытасці саманазірання, у псіхалагічнай "аголенасці" аўтарскага "я". Найбольш прыдатнай формай самавыяўлення ў аўтабіяграфічнай прозе пра сталінскія рэпрэсіі з'яўляецца споведзь, якая можа выконваць як функцыю самастойнага літаратурнага жанру, так і функцыю спавядальнай манеры ў эпістальнай, мемуарнай і іншых аўтабіяграфічных літаратурных тэкстах. Спавядальныя інтанацыі ўласцівы кожнаму мастацкаму

твору, які заглиблена даследуе ўнутраны свет чалавека, наогул споведзі ўласціва не сума штодзённых падзей, а змястоўнасць душэўных феноменаў, іх адкрытасць і шчырасць. Спавядальная інтанацыя здольна глыбей раскрыць аўтарскі духоўны кампанент, складнікамі якога з'яўляюцца і космас, і прырода, і нацыянальнасць, і эпоха, і культура.

Для спавядальных твораў характэрна абвостранае пачуццё ўласнай прысутнасці ў свеце. У аўтабіяграфічнай споведзі падзеі "вялікай" гісторыі могуць не мець арганічнага адзінства і насіць эскізны, фрагментарны характар, а вось "прысутнасць "псіхалогіі" ў форме самааналізу з'яўляецца абавязковай умовай" [10, с. 240]. Аўтабіяграфічная "лагерная" проза унікальная тым, што "сам пісьменнік робіць сябе, сваё жыццё, уласны лёс прадметам вывучэння ў якасці экзістэнцыі чалавека не звонку, а знутры свайго Я. У сваім лёсе ён спрабуе дайсці да апошняй сутнасці — да сутнасці і лёсу экзістэнцыі чалавека, і ў сабе знайсці чалавека ўвогуле" [1, с. 263]. Спавядальны матыў, пабудаваны на прынцыпах выяўлення антыноміі ўнутраных супярэчнасцей вобраза "я", стаў вызначальнай прыкметай беларускай аўтабіяграфічнай "лагернай" прозы.

Спавядальная інтанацыя ў аўтабіяграфічным тэксце можа быць узмоцнена лірызмам, які спрыяе глыбейшаму аўтарскаму самавыяўленню. І ў той жа час споведзь не ёсць поўнае адмаўленне ад лагічнага мыслення. Лагічны пачатак стварае каркас аўтабіяграфічнага твора, на які нанізваюцца імпрэсіяністычныя элементы вобразнасці, што ўласціва "Споведзі" Л. Геніюш — твору глыбока лірычнаму і полісемантычнаму. Не пазбаўлена лірызму і проза С. Грахоўскага, якая да таго ж напоўнена адметным інтэлектуалізмам. Безумоўна, лірызм праявіўся ў творах Л. Геніюш і С. Грахоўскага абумоўлены пераважна паэтычным характарам іх мыслення, але важна ўлічваць і эмацыянальны напал самой тэмы даследавання, усхвалявана сур'ёзнай, балючай, па-філософску глыбокай.

Споведзі пісьменнікаў-паэтаў Л. Геніюш, С. Грахоўскага афарбаваны элегічным смуткам, які прыдае асобе пазачасавую каштоўнасць. Элегічныя інтанацыі надзяляюць "я" пачуццём "індывідуальнай далучанасці да аб'ектыўнай кардыны ўсеагульнай жыццёбудовы" [11, с. 478]. У "Аповесці..." Б. Мікуліча таксама ярка выяўлены лірычны кампанент, афарбаваны агульназначнай суб'ектыўнасцю і эмацыянальнасцю, здольнай выявіць "вышэйшыя веды" пра свет і чалавека. Нават самае дробнае, нязначнае можа стаць крыніцай вялікага. Апошнія радкі запісаў Б. Мікуліча ("Повесть для себя"? Нет! Я хочу, чтобы этот "конспект" повести был для всех, чтобы они любили и ценили жизнь и чтоб не расставались с мечтой!.." [4, с. 467]) канчаткова запэўніваюць чытача, што найважнейшай для пісьменніка была універсальная анталогічная праблематыка, здольная фіксаваць пазачасавую каштоўнасць асобы чалавека. Элегічнае замілаванне пісьменніка жыццём, паламаным і пакаменчаным, раскрывае глыбінныя сутнасці "я"-асобы Б. Мікуліча.

Шырокае распаўсюджанне спавядальных інтанацый у аўтабіяграфічнай "лагернай" прозе Ф. Аляхновіча, Л. Геніюш, С. Грахоўскага, Б. Мікуліча выклікана паглыбленым уяўленнем аб складанасцях унутранага жыцця

чалавека, нежаданнем аўтара "растварацца" ў формах агульнага і сведчыць аб багацці і змястоўнасці (менавіта "маёй") душы, якая варта стаць аб'ектам увагі іншага "я".

Такім чынам, каштоўнасць "лагернай" аўтабіяграфічнай прозы — у грунтоўным даследаванні быцця паміж жыццём і смерцю, працэсаў дэфармавання свядомасці чалавека ў замкнёнай прасторы, што выклікае страту цэласнасці асобы. Пісьменніцкі талент аўтараў-вязняў аказаўся здольным ператварыць прыватныя аўтабіяграфічныя факты ў мастацка абагульнены вобраз эпохі, выявіць логіку жыцця ў нечалавечых умовах, актуалізаваць анталагічныя праблемы быцця ў сітуацыі парога, мяжы, агаліць сутнасныя экзістэнцыяльныя сэнсы. Паглыблены аналіз духоўнай сферы ўласнага "я" ў нечалавечых лагерных абставінах каштоўны найперш тонкімі назіраннямі за пакутлівымі зрухамі душы ў пошуках ісціны ва ўмовах нестабільнай, хуткаплыннай знешняй рэчаіснасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Заманская, В.В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на границах столетий / В.В.Заманская. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 304 с.
2. Франкл, В. Человек в поисках смысла: Сборник / В.Франкл. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
3. Аляхновіч, Ф. У капцюрох ГІУ: Аповесць / Ф.Аляхновіч. — Мінск: Маст. літ., 1994.— 238 с.
4. Мікуліч, Б. Аповесць для сябе / Б.Мікуліч // Чорны К. Зямля: Раман / К.Чорны. Аповесць для сябе: Для сярэд. і ст. шк. ўзросту / Б.Мікуліч; Да зб. ў цэлым: Пад рэд. Л.В.Календа; Маст. Т.П.Парэчына. — Мінск: БелЭН, 1998. — С. 268 — 493.
5. Геніюш, Л. Спведзь / Л.Геніюш; падрыхт. тэксту, прадм., камент. М.М.Чарняўскага. — Мінск: Маст. літ., 1993.— 271 с.
6. Блок, А. Сочинения: в 2 т. / А.Блок. — Т. 2. — М.: ГИХЛ, 1955. — 846 с.
7. Грахоўскі, С. Выбраныя творы: у 2 т. / С.Грахоўскі. — Т.2. Крыжавы шлях: Аповесці. Апавяданні. — Мінск: Маст. літ. 1994. — 448 с.
8. Успенский, Б. Поэтика композиции / Б.Успенский. — СПб.: Азбука, 2000. — 352 с.
9. Ват, А. Мой век. Устные мемуары. (Фрагменты книги) / А.Ват. — Пер. с польск. Н.Каменевой. Предисл. Ч.Милоша // Иностранная литература. 2006. №5. — С.173-245.
10. Егоров, О. Г. Дневники русских писателей XIX века: Исследование / О.Г.Егоров. — М.: Флинта: Наука, 2002. — 288 с.
11. Тюпа, В. Художественность / В.Тюпа // Введение в литературоведение. — М., 1999. С. 478.